

'לא מדובשך ולא מעוקצך' - פולמוס למל (תרט"ז) כנקודת מפנה ביחס הפרושים לתיקונים בחינוך*

יוחאי בן-גדליה

הקדמה

באביב שנת 1856 הגיע לירושלים מזכיר הקהילה היהודית בווינה, המשורר, העיתונאי והעורך הספרותי, ד"ר לודוויג אוגוסט פרנקל (1810-1894), כדי להקים מוסד חינוך ורווחה מודרני לילדי הנתינים האוסטריים בעיר. פרנקל נשלח על ידי הפילנתרופית אליזה הרץ (1788-1868), שביקשה להנציח במוסד את זכר אביה, האציל שמעון פון למל (1766-1845). בירושלים נתקל פרנקל בהתנגדות עזה מצד מרבית הכוללים האשכנזיים, קהל היעד המקורי של שליחותו, שחששו מהגישה המחדשת של המוסד המתוכנן. כתוצאה מכך אומץ המוסד על ידי כולל הספרדים, ששיוו לו אופי של 'תלמוד תורה' מסורתי במעטפת מודרנית.¹ מקובל לראות בפרשה קו שבר אידיאולוגי בין ספרדים לאשכנזים בירושלים. המאבקים בין היישוב הספרדי הוותיק ליישוב האשכנזי החדש - ראשיתם כבר בשנות העשרים של המאה הי"ט, אך בבסיסם עמדו שאלות כלכליות וחברתיות, דוגמת המאבקים על שחיטה

* אני מבקש להודות לידידי, ד"ר אסף ידידיה, על הערותיו החשובות ששוקעו במאמר זה

1 על הפרשה ראו בעיקר ספר המסע של פרנקל (L.A. Frankl, *Nach Jerusalem*, Leipzig 1858 (2 vols.)) ועברית: לודוויג אוגוסט פראנקל, *ירושלימה* (תרגום: מענדל בר"י שטערן), וויען תר"כ [ד"צ: אריאל, ירושלים תש"ס]. ההפניות להלן יהיו לתרגום העברי, אלא אם כן יצוין אחרת; יוסף י' ריבלין, "בית-הספר הראשון בירושלים", *ספר היובל של הסתדרות המורים בא"י*, מרכז הסתדרות המורים בירושלים, ירושלים תרפ"ט, עמ' 197-211; נתן מיכאל גלבר, "לתולדות יסוד בית הספר 'למל' בירושלים (עפ"י חומר ארכיוני)", *ירושלים*, א (תש"ח), עמ' צה-קח, קצט-רכ; N. Vielmetti, "Der Wiener Jüdische Publizist Ludwig August Frankl und die Begründung der Lämelschule in Jerusalem 1856", *Jahrbuch des Instituts für Deutsche Geschichte*, 4 (1975), pp. 167-204; יוחאי בן-גדליה, *פולמוס למל - עיון מחודש*, עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ו.

וקבורה נפרדות ועל נשיאה אשכנזית בנטל המס.² פולמוס למל נתפס לא רק כנקודת מפנה ביחסים בין העדות, אלא גם כעדות להיווצרותן של שתי חברות שונות, הנבדלות זו מזו בתפיסתן את המודרנה, ובהתאם לכך גם בתגובתן אליה. התגובה האשכנזית מוצגת כתגובה אורתודוקסית מובהקת, בעוד התגובה הספרדית מבטאת חברה מסורתית, שאינה מודעת לאימי המודרנה.³ ביטוי לפער בין העדות מביא לודוויג אוגוסט פרנקל מפיו של הרופא רוזנבוים מגליציה, האחראי על בית המרקחת של מונטיפיורי:

ילידי רוססיה אלה לא יראו במוסדת ביתך רק את רוח משה מענדעלסזאהן,⁴ אשר פעל און לרוב במדינת אשכנז. הוא קרע - כמו לוטעהער⁵ להבדיל, את אגודת עמי אשכנז - את אחדות היהודים לשנים. הספרדים לא ידעו ממלחמות כאלה מאומה, גם לא תעל על לבם ולא יבינו לדמות בנפשם את גודל השבר אשר נבע מהעתקת התורה לשפת אשכנזית, המובלת את ילדי העברים לקרא בספר.⁶

2 י' קניאל, "מאבקים אירגוניים וכלכליים בין העדות בירושלים במאה ה'ט", פרקים בתולדות היישוב היהודי בירושלים, ב, ירושלים תשל"ו, עמ' 97-126 (הופיע גם אצל הנ"ל, במעבר: היהודים בארץ ישראל במאה ה'ט, בין יושן לחידש ובין יישוב ארץ הקודש לבין ציונות, ירושלים תש"ס, עמ' 120-145).

3 על ההבחנה בין המושגים ראו: מ' סמט, החדש אסור מן התורה: פרקים בתולדות האורתודוקסיה, ירושלים תשס"ה, בעיקר עמ' 14-45. לניתוח מוקדם של העמדות בפרשה על פי הדיכטומיה של סמט, ומבלי לנקוט במונחים המפורשים 'אורתודוקסיה' ו'מסורת', ראו: י' קניאל, "מבעיות החינוך בירושלים במאה התשע-עשרה", זכור לאברהם: קובץ מאמרים לזכר אברהם אלמליח, ירושלים 1972, עמ' 140-168 (הופיע גם אצל הנ"ל, במעבר, עמ' 146-173). מאמרו של קניאל, שיסודו בעבודת גמר לתואר מוסמך שהוגשה בשנת תשל"ב באוניברסיטת בר אילן, בשנים שבהן החל סמט לפרסם את חידושיו ברבים, מאיר את התקבלותו של סמט במחקר ה'אורתודוקסיה' בסוף שנות השישים ובתחילת שנות השבעים באור שונה מתיאורו של קימי ופילן, "שקיעה ושכחה פריחה ועניין: מגמות ומאפיינים בחקר האורתודוקסיה", אלברט באומגרטן, מאיר את התקבלותו של סמט במחקר ה'אורתודוקסיה' לזכור וגם לשכוח: מבט ישראלי אל העבר היהודי [ציון, עד (תשס"ט)], עמ' 363-364. השימוש כאן במונח 'תגובה אורתודוקסית', לעומת 'אורתודוקסיה', המבטאת התארגנות פוליטית ואידאולוגיה מגובשת, הוא בעקבות י' שלמון, "תפישתו של יעקב כ"ץ את האורתודוקסיה", ישראל ברטל ושמואל פיינר (עורכים), היסטוריוגרפיה במבט: עיון מחודש במשנתו של יעקב כ"ץ, ירושלים תשס"ח, עמ' 71-87, בעיקר עמ' 83-82.

4 משה מנדלסון (1729-1786).

5 מרטין לותר (1483-1546), אבי הזרמים הפרוטסטנטיים בנצרות.

6 גרמניה.

7 תרגום. הכוונה היא ל'נתיבות השלום' (ברלין 1780-1783) תרגום התורה לגרמנית על ידי מנדלסון, ו'הביאור' שנכתב על ידו ועל ידי בני חוגו. על התנגדות באימפריה הצארית ל'ביאור' במסגרת פרשת 'ההשכלה מטעם' בשנות הארבעים של המאה ה'ט' ראו א' לוריא, לויבאוויץ ומלחמותיה: חסידות חב"ד במאבק על דמותו של החברה היהודית ברוסיה הצארית, עבודת דוקטור, אוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ט, עמ' 143-144; והשוו לתיאור התקבלותו של מנדלסון כחוגי האורתודוקסיה אצל: Moses Mendelssohn, "Moses Mendelssohn in Nineteenth-Century Rabbinical Literature", *American Academy for Jewish Research, Proceedings*, 55 (1988), pp. 79-133.

8 ירושלימה, עמ' 253.

במקום אחר עמדתי על הפער שבין העמדה הספרדית בפרשה לבין הדרך שבה הוצגה בידי פרנקל, ובעקבותיו בהיסטוריוגרפיה. כן עמדתי שם על הסיבות להיווצרות פער זה, והצבעתי על השפעותיו ההיסטוריוגרפיות והאידאולוגיות ארוכות הטווח.⁹ כאן, בשל כבוד האכסניה, אבקש לבחון מחדש את התגובה של כולל הפרושים¹⁰ לשליחותו של פרנקל.

על הדבש ועל העוקץ - בין התנגדות להחרמה

פרנקל הגיע לירושלים ביום ד', כ"ד באייר תרט"ז (28.5.1856) אחר הצהריים. עם הגיעו באו נציגים של כולל הספרדים וכולל הו"ד לבקרו, וחסידיו והלין שלחו איגרת שבה ביקשו לפוגשו.¹¹ פרנקל לא מציין יוזמה דומה לפגישה מצד ראשי הפרושים.

בהתנגדות פומבית למוסד נתקל פרנקל כעבור יומיים, לאחר תפילת מנחה של יום ששי בכותל המערבי, כשהחזן, פרושי צעיר, הטיח כנגדו: "הנך בא להחל חדשות. כל עוד ירושלים בחורבנה לא תבנה פה מאומה".¹² בשבת הסמוכה הופסקה התפילה בשלושה בתי כנסת אשכנזיים - על פי משה זאקס¹³ ארע הדבר בבית הכנסת של הפרושים - כדי לטכס עצה כיצד להיאבק באיום שהציב פרנקל על מסורת ישראל סבא,¹⁴ ומספר אשכנזים פנו לחכם באשי, ומחו על היחס החם שהעניק לפרנקל. הם אף איימו על החכם באשי בחרם, ובתלונה למרכזי איסוף התרומות באירופה.¹⁵

האם ניתן לראות בתגובות אלו את העמדה הרשמית של כולל הפרושים? - מסתבר שלא. הצד השווה בגילויי ההתנגדות הראשוניים, התריפים, הללו, שהן כולן יוזמות פרטיות,

9 בן-גדליה, פולמוס למל, פרק 5.

10 בדבריי אתמקד ביחידה הארגונית המובחנת מבחינה פוליטית: 'כולל הפרושים', ופחות במושג 'תלמידי הגר"א', שבתקופה הנידונה, כיולב שנים לאחר ראשית העליית מליטא, אינו תורם, לענ"ד, תרומה משמעותית לדיון.

11 ירושלימה, עמ' 165; Moses Sachs, "Briefe aus Jerusalem", *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums*, 5 (1856), p. 331.

12 מובא גם כ: "20", *Allgemeine Zeitung des Judenthums*, Ludwig Aug. Frankl in Jerusalem, (1856), p. 444. התפניות למאמר של זאקס להלן יהיו למונאטשריפט.

13 ירושלימה, עמ' 165; זאקס, שם.

14 שם.

15 ירושלימה, עמ' 170; שושנה הלוי, "אגרת הכוללת" נגד ייסוד בית-ספר 'למל', קתדרה, 5 (תשרי תשל"ח), עמ' 204.

16 ירושלימה, שם; הלוי, אגרת הכוללת, שם.

שאינן מעידות על עמדת הנהגת הכולל. החזן מתואר כקול יחיד בתוך ציבור דומם, העוקב בדריכות אחר הוויכוח עם פרנקל ("המקהלה כמעט על פני כלה התהלכה ברגש דומיה, מאין דובר מאומה, מסביב לנו, בתתה אוון קשבת אל שיחתינו"), וגם המחאה בפני החכם באשי הייתה מעשה של יחידים בודדים. כך גם המנהג הקדום של עיכוב התפילה, שהינו סנקציה דמוקרטית חריגה, כמעט יחידה, המאפשרת ליחיד להשמיע את קולו, ולהעלות לדיון נושא שאינו תואם את סדר היום של הקהל.¹⁶ כשביקר פרנקל את "ראשי מקהלות האשכנזים" לאחר אותה תפילה, דווקא נשאו כולם את פניו בכבוד, "ואך אחדים מהם בלב ולב, בשומם סתר על פנימו הזועפות".¹⁷

העמדה הרשמית של ההנהגה הפרושית הובעה באופן ברור כעבור מספר ימים, מפי מנהיג כולל הפרושים, רבי ישעיהו בארדקי, באסיפה שכינסו פרנקל והחכם באשי, בהשתתפות נציגי כל הכוללים בירושלים. בארדקי הציג באסיפה עמדה דואלית, בה הבחין בין ההיבט החינוכי-אידיאולוגי בהצעה של פרנקל לבין ההיבט הרווחתי-כלכלי. הוא הביע התנגדות נחרצת לתיקונים בחינוך שיזם פרנקל, ועם זאת לא פסל את עצם שיתוף הפעולה עם האיש. את הכסף שיועד להקמת המוסד הוא הציע להסב למערכת החדרים הפרושית הקיימת, מהלך שאף יחסוך ממון רב מבחינה תפעולית. וכדבריו בתיאור של פרנקל:

כלה ונחרצה אמרתי למול המוסדה, אשר שמת למחוז חפצך לכוננה. אך את דבר התמיכה, אשר אמרת לתת לילדים ארוחה ושמלות, אותה נקח; ובוה תמעטנה הוצאותיך במשכרת הבית, במחיר המורים ופקודת המשמר, אשר תיטבנה להפנותם למחיר חדרינו.¹⁸

כלומר, הוא התנגד ליוזמה של פרנקל - אך לא החרים את האיש. נציגי הפרושים הגיעו לפגישה, אף על פי שלא ניתן היה לכפות זאת עליהם;¹⁹ הם אף הסכימו להיתמך על ידו מבחינה כלכלית, ובלבד שלא יכתוב להם אורחות חינוך.

16 על המנהג ומקורו ראו: א' גרוסמן, "ראשיותיו ויסודותיו של מנהג עיכוב התפילה", מלאת, א (תשמ"ג), עמ' 199-219. יצוין שהמקורות השונים בפרשה חלוקים בשאלה האם היה זה מעשה של "פנאטים אחדים", כלשונו של זאקס הפרו-פרנקליאני (בשלב זה של הפרשה), או מעשה נורמטיבי, כדברי מנהיגי המאבק, האחים לעווי, ב"אגרת הכוללת": "ויתאספו כולם מקטנים ועד גדולים ביום שבת קודש בבתי כנסיות ומדרשות ויעכבו את הקריאה עד אחר חצי היום".

17 ירושלימה, עמ' 170.

18 שם, עמ' 202.

19 במבנה הארגוני המפולג של יהודי ירושלים במאה ה-19 לא הייתה שום משמעות משפטית לכינוס פורום של ראשי כל הכוללים. פורומים מעין אלה כונסו רק על ידי הפילנתרופיה האירופית, ונודעה להם חשיבות רק מצד גישתה הפטרונית כלפי יהודי ארצות הקדם. על כך ראו, לעת עתה, בן-גדליה, פולמוס למל, עמ' 44-46.

מספר שעות לאחר האסיפה - בה הוחלט ברוב קולות ספרדי על הקמת המוסד - הגיע הרב בארדקי, בלוויית שני רבנים מבית דינו, לביקור אצל פרנקל, במה שנראה כניסיון אחרון להטות את כספי התמיכה לרשות הפרושים. על ניסיון זה, שלא צלח, ניתן ללמוד מתוכן השיחה בין שני האישים:

ויאמר [בארדקי]: "אמנם ענית בדרך מרחקים כחך, להרים למסעה, רבת התלאות, פעמיק, בתבערת הקיץ הלזו. בתלמוד נאמר: 'כל ההולך ארבע אמות בארץ ישראל יש לו חלק לעולם הבא'!"²⁰

"האף אמנם לא פעל גם מאומה לתושיה?"

"הפעם קנה איש, אשר רכשו רק מעט מזער, בעד חלק ממנו שברי כלי חרש,²¹ ובקרב הימים מצא, והנמו אבני יקר.²² אז קונן האיש בליל מר: 'מדוע לא אביתי להמיר כל רכושי במפעלות תושיה?'"

"ומה תאמר אם תתהפכנה, בבערות או ברעת בני אדם, אבני היקר לכלי חרש?"

"המשפט לאלהים!" וככה נפרדנו בפני רצון, לבלתי פגשינו עוד יחד אף הפעם.²³

בארדקי מנסה לשכנע את פרנקל להשקיע את צרור הכסף אשר לו באבני החן התלמודיות, אך תשובתו של פרנקל מלמדת אותו על יחסו 'המשכילי' לקוריקולום המסורתי. על אף העלבון האישי הצורב הבוקע מדברי פרנקל ("אף אם לא פעל גם מאומה לתושיה"), הם נפרדים כידידים. פרנקל אף מציין לשבח את היחס הענייני שגילה בר הפלוגתא שלו: "אף כי היה האיש הזה כאחד הלוחמים מול מפעלי, בכל זאת שמחתי לראות, כי ידע להפליא בין המעש לעושהו, וכי נכבדו בעיניו חוקי תהלוכות החברה ואורח הארץ".²⁴ עמדתו של בארדקי בישיבה מוצגת כעמדה הרשמית של ההנהגה האשכנזית: "הנהו המדבר בשם האשכנזים, אשר החרישו כלמו כל עת האסיפה".²⁵ עם זאת, בעקבות דבריו האחרונים, בהם הציע לפרנקל לתמוך מבחינה חומרית במסגרות החינוך הקיימות, נשמעה

20 על פי בבלי, כתובות, קיא ע"א.

21 במקור הגרמני, Nach Jerusalem, 2, p. 84: שברי זכוכית.

22 במקור הגרמני, שם: יהלומים.

23 ירושלימה, עמ' 204-205.

24 שם, עמ' 204.

25 שם, עמ' 201.

קריאת ביניים מפי "אחד מרבני אשכנז", שקרא: "לא מדובשך ולא מעוקצך"²⁶ - כלומר: איננו חפצים לא בכספך ולא בתיקוניך. יחסי נוחות דומים, של קו מרכזי פרגמטי ומיעוט מאחרים, מתוארים גם ב'אגרת הכוללת', שנכתבה על ידי מובילי ההתנגדות למוסד, מראשי כולל וורשא, האחים הרבנים נחום ('הרב משאדיק') ויעקוב יהודה לעווי:²⁷ "ויענו כל חכמי האשכנזים: אם תתן לנו את המעות בדינו כפי רצונינו נעשה הכי טוב ואם לא אין לנו חלק ונחלה אתך. ויש מהם אשר ענו לו: גם את כספך לא תתן לי על הדבר הזה, כי כל אחד ואחד מאתנו שלם ישלם עבור בנו ללמדו תורה ומוסר, מאכלו יקמץ".²⁸

השאלה העומדת בבסיס המאמר היא כיצד הפכה דעת המיעוט המחרמה, המתנגדת לכל שיתוף פעולה עם המהרסים והמחריבים, לזרם המרכזי בכלל הפרושי? כיצד התפתחה הפרשה לכדי חרם, שעליו חתומה כל ההנהגה הפרושית בת הזמן, חרם שהשפעתו ניכרת עד ימינו אנו? והדברים אינם אמורים רק בהיבט ההיסטורי אלא גם במימד ההיסטוריוגרפי: כיצד התקבעה העמדה הפרושית בפרשה בזיכרון ההיסטורי כמחרמה באופן טוטאלי, ולא רק כמתנגדת לתיקונים גופם, על אף שהמקורות בני הזמן הבחינו בבירור בין דעת המיעוט לבין דעת הרוב בשלבים הראשונים של הפרשה?

ועל מנת לחזק את התמיהה אציין שעמדת הרוב, הדוגלת בשיתוף פעולה עם הפילנתרופים המתקנים, הנחתה את ההנהגה הפרושית לאורך השנים. למרות לחצים שהופעלו עליהם מצד מרכזי איסוף הכספים האורתודוקסיים באירופה, הפרושים שיתפו פעולה עם הפילנתרופיה המודרנית תוך הסתייגות ממגמות השינוי והתיקון של דמויות כגון משה מונטיפיורי ואלברט כהן.

כך, במענה לאזהרת הפקידים והאמרכלים באמשטרדם מפני ביקורו של אלברט כהן ב-1854 דרשו הפרושים (ועמם הספרדים, החסידים ואנשי הו"ד) את המפעלים הפילנתרופיים שהקים לשבח. לדבריהם, גם במקרה ש-"תחזינה עיניהם כי הוא חורש און, יעמדו על משמרת התורה והעבודה, ורק את הטוב יקבלו ואת הרע לא יקבלו".²⁹ כלומר, גם אם יתברר שמגמתו לפגוע באופי המסורתי/אורתודוקסי של היישוב, לא ינתקו עמן מגע, ואף ייזהרו מן התיקונים גופם. במקרה זה קיבלו הפקוא"ם חוות דעת הפוכה מראשי כולל וורשא, שדברו סרה במפעליו של כהן, וסירבו לקיים עמו כל קשר.³⁰ חלוקת כוחות דומה, בין דעת

מיעוט מחרימה לדעת רוב מרכזית, המשתפת פעולה עם הפילנתרופ, אנו פוגשים בביקור הרביעי של משה מונטיפיורי בירושלים, ב-1855. בזמן ביקורו הוטל חרם על מונטיפיורי בבית הכנסת של הפרושים, ולפי אברהם שישא הלוי נעשה הדבר בשל הקמת בית ספר לבנות ולא בשל עלייתו להר הבית. תהא אשר תהא הסיבה לחרם, הוא הוטל על ידי פרטים בודדים, והרב בארדקי הודרו לבטלו באופן רשמי.³¹ בטרם נפנה לבירור השינוי בעמדה הפרושית, נרחיב מעט על עמדתם בפרשה.

לבירור עמדת הפרושים בפרשה

בפרסומים שונים לאורך השנים האחרונות הציג אריה מורגנשטרן תמונה שונה ממה שציירתי עד כה. לדעתו, העמדה של תלמידי הגר"א בארץ ישראל הייתה נוחה בבסיסה לזרמי ההשכלה והתיקונים בחינוך כחלק מהתפיסה המשיחית של 'גאולה בדרך הטבע':

לדידם של הפרושים צאצאי תלמידי הגר"א הייתה פעילות זו של הפילנתרופיה המערבית בבחינת המשך מימוש האידיאולוגיה המשיחית של ר' מנחם מנדל משקלוב, שהסתייע בזמנו, בין היתר, בנוצרים ובמסיסונים כדי לקדם את תכניתו בדבר בניין ירושלים. [...] הללו סברו כי הגעת תהליך הגאולה תלויה בראש ובראשונה בעשייה אנושית, ובעיקר בהתפתחותה ובבניינה של ירושלים. לשם השגת מטרות אלו הם היו מוכנים לשתף פעולה עם יהודי המערב בשאלות של פרודוקטיביות ומודרניזציה, אף שלא קיבלו את השקפת עולמם בתחומי ההשכלה והתרבות.³²

לדבריו, ההתנגדות האשכנזית לתיקונים בחינוך לאורך השנים לא הייתה נחלת ההנהגה הפרושית, ויסודה במיעוט קטן ורעשני מכולל וורשא, בדמות האחים הרבנים לבית לעווי:

מסתבר שרוב הקנאות שאפיינה כמה ממנהיגי העדה האשכנזית בירושלים במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה לא הייתה נחלתם של הפרושים תלמידי הגר"א וצאצאיהם, לא של

Adolf Schischa, "The Saga of 1855: A Study in Depth," in Sonia & Vivian D. Lipman, eds., *The Century of Moses Montefiore*, Oxford 1985, pp. 298-313; Abigail Green, *Moses Montefiore: Jewish Liberator, Imperial Hero*, Cambridge, Mass. and London, 2010, pp. 242-244.

32 א' מורגנשטרן, *השיבה לירושלים: חידוש היישוב היהודי בארץ ישראל בראשית המאה התשע-עשרה*, ירושלים התשס"ז, עמ' 375.

26 שם, עמ' 202.

27 על האחים לעווי ראו פ' גרייבסקי, *זכרון לחובבים ראשונים*, ירושלים תשנ"ד, ב, עמ' 263-268.

28 "אגרת הכוללת", עמ' 204. ההדגשות שלי, יב"ג.

29 הפקוא"ם לרב נתן מרדכי אדלר מלונדון, ט"ב (י"ז) אלול למען תחי' (תרי"ד), יומני העתקת האגרות של הפקידים והאמרכלים באמשטרדם (פקוא"ם), ארכיון יד יצחק בן צבי, ספר 13, עמ' 280.

30 שם; וכן הפקוא"ם לממוני כולל וורשא, י"א אלול תרי"ד (תרי"ד), שם, עמ' 278-279.

החסידיים הירושלמים ובוודאי לא של יוצאי גרמניה. את רוח הקנאות ליבתה בעיקר קבוצת רבנים שזה מקרוב עלו מפולין, מתוך מניעים שעיקרם שמירה על ערכיה של החברה המסורתית. על מנת לקדם את השקפותיהם הפכו הרבנים האלה את בית הדין האשכנזי שבו כיהנו למרכז כוח דתי-רוחני שהתלוותה אליו יומרה להנהגה רוחנית של היישוב האשכנזי כולו.³³

בניגוד לדבריו, ההתנגדות לתיקונים בחינוך בקרב האשכנזים בירושלים באמצע המאה ה-19 חצתה כוללים, והקיפה את כל האליטה האשכנזית ביישוב, למעט בודדים כולל הו"ד.³⁴ ההתנגדות בארץ הקודש הייתה נחרצת, לא פחות, ואולי אף יותר, מההתנגדות המוכרת לנו מהמאבקים על החינוך (פרשת 'ההשכלה מטעם') באימפריה הצארית בשנות הארבעים של המאה ה-19.³⁵ טראומת המאבק במזרח אירופה עמדה בבסיס הארגומנטציה הפרושית, וחברו אליה הדי מאבקים רחוקים כנגד השכלת גרמניה המוקדמת, אותה תפסו כאחראית לתהליכי ההתבוללות ביהדות מערב אירופה בת דורם. במסגרת מאבק זה, נתפסה ארץ ישראל בעיניהם כשמורת טבע אחרונה של תורה ויראת שמים, מעוז אחרון בפני ההשכלה שכילתה כל חלקה טובה באירופה, בחינת "הגם לכבוש את המלכה עמי בבית". עם זאת את ההתנגדות האמורה יש לסייג בשני סייגים: ראשית, יש לחלק בין ההתנגדות לתיקונים בחינוך לבין יוזמות לפרודוקטוביזציה של היישוב, שלא נתפסו על פי רוב כבעייתיות. הייתה זו לא פעם העילית הלמדנית, ובכללה גם דמויות כמו האחים הקנאים לבית לעווי, שפנו אל הפילנתרופים עם יוזמות לפיתוח כלכלי של היישוב.³⁶ שנית, כפי שצינתי לעיל, הקו המרכזי התנגד לתיקונים, אך לא ליווה זאת בהחרמה של בעל התיקונים, לפחות עד פולמוס למל.

מגמת ההתנגדות לתיקונים בחינוך ניכרת בפרשת למל. זמן מה לאחר האסיפה האמורה החלו פעולות המחאה. פשקווילים נתלו ברחבי העיר בגנות פרנקל, המוסד, הספרדים והקונסול האוסטרי שתמך בפרנקל.³⁷ בהמשך, אף הוכרז חרם חמור על כל הבא בשערי

33 שם, עמ' 376; ובהרחבה, עמ' 332-334, 358-371.

34 לפשר תמיכתו החרגה של ניסן ב"ק, ממנהיגי כולל ווהלין החסידי בפרנקל ראו: בן-דליה, פולמוס למל, עמ' 139-136.

35 ע' אטקס, "פרשת ההשכלה מטעם ותמורה במעמד תנועת ההשכלה ברוסיה", ציון, מג (תשל"ח), עמ' 264-313 [הופיע גם אצל הנ"ל (עורך), הדת והחיים: תנועת ההשכלה היהודית במזרח אירופה, ירושלים תשנ"ג, עמ' 167-216]; לוריא, ליובאוויץ' ומלחמותיה, עמ' 135-145.

36 לקריאה של ראשי היישוב האשכנזי כנגד תיקונים בחינוך ובעד פיתוח תעשייה ומפעלי רווחה ראו ש' בארון, "מתולדות היישוב היהודי בירושלים", ספר קלוזנר, תל' אביב תרצ"ז, עמ' 302-312.

37 ירושלימה, עמ' 207-210. זאקס, עמ' 333.

המוסד. על החרם חתמו כ-150 איש, בהם כל מנהיגי הפרושים.³⁸ זהות חלק מהחותמים מוכרת לנו מהקונטרס 'קול נהי מציון' (תרל"ב - 16 שנים בלבד לאחר הפולמוס), שבו ליקט רבי עקיבא יוסף שלזינגר (עי"ש) חרמות מוקדמים כנגד תיקונים בחינוך,³⁹ ומפרסומים דומים,⁴⁰ שמטרתם הייתה לאשרר את החרם, המשמש במחוזות מסוימים גם כיום. מורגנשטרן מפקפק באמינות החתימות, כחלק מתפיסתו, שמגמות ההתנגדות למודרנה בקרב תלמידי הגר"א היו שוליות בלבד. גם עדות מאוחרת של ר' שמואל מסלאנט על חתימתו שלו על כתב החרם⁴¹ נתפסת על ידי מורגנשטרן כבעייתית.⁴²

בארכיון הקונסוליה האוסטרית שבארכיון הממלכתי בווינה השתמר עותק מקורי בן התקופה של חרם תרס"ז,⁴³ אך הוא אינו עותק חתום. עם זאת אין לפקפק בהתנגדות ההנהגה הפרושית לתיקונים בחינוך. ראשית, המוציא מחברו עליו הראיה, וכדי לטעון

38 ירושלימה, עמ' 247-250; זאקס, שם; הלוי, אגרת הכוללת, עמ' 204-205, שם מתוארים שני מעמדי חרם שונים. מספר החותמים מבוסס על מעמד החרם העיקרי המתואר שם.

39 [עקיבא יוסף שלזינגר], ספר קול נהי מציון, ירושלים תרל"ב, עמ' ג-ד. שלזינגר היה חותנו של רבי דוד בהר"ן, בנו של רבי נחום משאדיק ואחיו הקטן של שלמה זלמן בהר"ן, ממובילי המאבק במוסד, ומסתבר שבאמצעות הקשר המשפחתי התוודע לכתב החרם המקורי ולחומר ארכיוני נוסף שהביא ב'קול נהי מציון'. אני מודה לד"ר מיכאל סילבר, שהסב את תשומת לבי לקשרי החיתוך ול'שושלת המסירה' של קנאי ירושלים 'מפולין להונגריה'.

40 לדוגמה: הנ"ל, דוד ושמעון משה שמואל שלזינגר (עורכים), מעשה אבות, ירושלים תרס"א, עמ' מה' מז; לצילום כרוז מאוחרת (נדפסה בדפוס 'יהודה וירושלים', בתי אורנשטיין) ראו: ב"צ יאדלר, בטוב ירושלים: זכרונות מחיי ירושלים וגדוליה במאה האחרונה, בני ברק תשכ"ז, עמ' עא; לצילום מעט שונה ראו: פשקווילים: מודעות קיר וכרזות פולמוס ברחוב החרדי, תל אביב וירושלים תשס"ה, עמ' 63. תיארוך הכרזה המצוין שם - תרס"ז, ובלועזית, משום מה, 1857 - מוטעה, כמו במקומות אחרים בספר זה.

41 "להסיר מכשול", כרוז, ט"ו באדר תרס"ח; מובא אצל יוסף משה סופר ומנחם מענדל גרליץ, ספר מרא דארעא ישראל, ירושלים תשס"ג, נספח 11 לפרק "המערכה על טהרת החינוך". הכרוז, הנושאת את חותמת בית הדין של ר' שמואל, מצטטת, על דעתו, את דבריו בכרוז מוקדמת יותר (ו' באדר תרנ"ז): "גם הנני בא על החתום ועל הגלוי שהאיסור הנעשה זה ארבעים שנה מהרבנים הגאונים זצ"ל שהיו אז בפעם ק"ק תובכ"א בהסכם כולם (וגם אני הח"מ הייתי אז עמהם זצ"ל) לאסור איסור על אחינו כוללות האשכנזים הי"ו לכל ילמדו בבתי ספר (הנק' שקאלעס)...". ההדגשה שלי, יב"ג. על כך ראו גם ישעיהו פרס, "לתולדות האסור על בתי הספר בירושלים", מנחה לדוד, ירושלים תרצ"ה, עמ' קלו. מרשימת החותמים המובאת ב'קול נהי מציון' (תרל"ב) הושטו 'חתומים' אשר הם בחיים אתנו לא"י [לאורך ימים] (עמ' ד), וזו היא הסיבה שחתימתו של ר' שמואל (ואחרים, כגון אריה נאמן, יעקב ספיר ואליעזר דן ברלב"ג) אינה מצויה שם, בניגוד לדברי מורגנשטרן, השיבה לירושלים, עמ' 543, הערה 45. חתימתו של ר' שמואל (ורק היא) הוספה ב'מעשה אבות' לרשימת החותמים, בצירוף הערה על מודעת בכתב מספר ר' שמואל לעי"ש ביום ח' מנחם [אב] תרמ"ז, שהאיסור עודנו בתוקף. כן הוספה חתימתו, כנראה בעקבות 'מעשה אבות', בכרזות שהוכרו בהערה הקודמת. עדות מזמן הפולמוס להיקף הרחב של החתימה על החרם ככוללות האשכנזים היא הסכמתו של החכם הספרדי רבי רפאל ידידיה אבולעפאי (היר"א) לכתב החרם, המצוין שעל החרם חתמו "כל רבני אשכנז והבאים אחריהם" (מעשה אבות, עמ' מח).

42 מורגנשטרן, השיבה לירושלים, עמ' 367, ובעיקר הערה 45.

43 Hof-, Haus- und Staatsarchiv, Wien [HHStA], KA Jer., K 14, fol.392.

לזיוף מאוחר, בניגוד לעדותו של ר' שמואל מסלאנט עצמו, יש למצוא את כתב החרם המקורי. שנית, בפרשת למל מובעת ההתנגדות הפרושית לתיקונים בחינוך בצורה מפורשת במקורות שונים. המקור הראשון הוא הנאום של בארדקי באסיפת ראשי הכוללים עם פרנקל, שהוזכר לעיל, שם קם והגיב, כדובר יחיד, לתוכנית החינוכית של פרנקל:

האורח החינוך הנחרת בקול המבשר, "ללמד את בנינו מוסר ותורות כמו במשחק ודרך שעשועים, להורותם בלי עמל רוח ויגיעת בשרים, להרגיל לשונם לנגן בזמרות אמונה ולהסכים בתנועת גִּיָּם, אולי גם לפזז ולכרכר במחול - הנהו, על פני כלו שוא ונתעה! אין להקל כי אם להכביד את עבודת התלמוד על שכם הילדים, למען תכבד גם יקרת התורה בעינינו."⁴⁵

בארדקי תופס, ובצדק, את המוסד המיועד כחלופה (אלטרנטיבה) מנגדת למסגרת החינוך היסודית/טרום-יסודית: 'החדר'.⁴⁶ ביקורתו מכוונת כנגד המדיניות החינוכית העומדת בבסיס המוסד ולא רק כנגד התכנים הנלמדים. לשאלתו של פרנקל האם הרב מוצא דופי בתוכנית הלימודים - שאמנם אינה כוללת לימודי תלמוד, אך היא מורכבת ממקצועות המהווים תשתית ומבואות לחינוך היהודי על פי התפיסה המשכילית - השיב בארדקי:

בתי החנוך, אשר ילומד בהם דבר דבר מבלעדי התלמוד, אם גם איננו מנגד לחוקי האמונה, הנמו בכל זאת כמעט תמיד הסבה למרוד באחרית הימים מול הדת ולהמירו, כראותינו מופתים נאמנים כאלה בארצות אייראפא. לא אחי, ילידי המזרח, אבל אתה ידעת את משה מדעססויא,⁴⁷ ורוחו היא מדברת מתוך מחברתך 'קול מבשר'.⁴⁸

בדומה לציטוט דומה שהובא בתחילת המאמר, מבטאים הדברים ארגומנטציה אורתודוקסית מתגוננת, שביסודה עומדת החוויה הטראומטית המכוונת של השכלת ברלין והשפעותיה על החברה היהודית המסורתית באירופה. על אף כל זאת הביע בארדקי נכונות לשתף

44 **קול מבשר**, ווינה תרט"ז - מנשר ששלח פרנקל ליהודי ירושלים טרם צאתו למסע, בו הביא (בתרגום מקס לטריס) את הכרות עליו הרץ על הקמת המוסד, את החזון החינוכי שלו ואת תיאור דמותו של האציל שמעון פון למל המנוח.

45 **ירושלימה**, עמ' 201.

46 המוסד במקורו היה מיועד לילדים בגיל 3-6; בעקבות ההסכם שחתם פרנקל עם הספרדים, הוא שינה פניו גם מבחינת גיל הלומדים, שנקבע לילדים בגיל 5-9, ובפועל עמד על גיל 6-12. בן-גדליה, פולמוס למל, עמ' 66.

47 משה מנדלסון.

48 שם, עמ' 201-202.

פעולה עם פרנקל בתחום הסוציאלי, תוך הטיית התמיכה למערכת ה'חדרים' הקיימת, ובלבד שלא תינתן לפילנתרופ אפשרות להשפיע על תכני הלימוד. כאמור לעיל, תיאור דומה, של התנגדות חד משמעית לתיקונים בחינוך תוך נכונות לקבלת תמיכה כלכלית מפרנקל, מובאת כעמדת הרוב האשכנזי באסיפה גם בתיאור המתנגדים הקיצוניים, האחים לעווי, ב'אגרת הכוללת'.

המקור השני מביא הפעם את דברי בארדקי בקולו שלו, ללא תיווכו של פרנקל. בעקבות תמיכתו של הקונסול האוסטרי בירושלים, הרוזן יוסף פון פיצאמאנו (1809-1860), בפרנקל, כתב השתדלן האורתודוקסי הווינאי, איגנץ דייטש (1808-1881), תזכיר ארוך, שבו תקף את תמיכת הקונסול בגורמים המעודדים רפורמה דתית בעיר הקודש - פרנקל, בניגוד לעמדת הממשל הריאקציוני בווינה. ביקורתו התמקדה בבית הכנסת שהוקם בתוככי המוסד, מחשש שיונהג בו 'נוסח וינה', בעל הנטייה הרפורמית המתונה. את התזכיר שלח למשרד החוץ האוסטרי,⁴⁹ ובמקביל מיהר לפרסמו בדפוס.⁵⁰ הקונסול, שנדרש לספק הסברים, שלח מכתב זהה לכל מנהיגי הכוללים בירושלים, בו הציג ארבע שאלות, הבאות לברר האם שולבו רפורמות דתיות בבית הספר למל. מרבית התשובות פורסמו על ידי נתן מיכאל גלבר⁵¹ וצילום פקסימיליה שלהן מצוי בעזבונו;⁵² יתרון מצויות בארכיון משרד החוץ האוסטרי.⁵³ אחת המפורטות שבהן היא תשובתו של בארדקי, המהווה מניפסט אורתודוקסי חשוב. בארדקי נדרש להסביר כאן לאדם מן החוץ, נכרי, מדוע מוסד הפועל תחת השגחת החכם באשי בירושלים, והעומד, לכאורה, בכל הקריטריונים ההלכתיים - כפי שאכן היה בית הספר בהיווסדו - הנו 'רפורמי'. במילים אחרות, בארדקי נדרש כאן לנפק מניפסט אורתודוקסי יוצא-דופן - לבאר בצורה ברורה את מהות האורתודוקסיה, ולהסביר את פשר התנגדותה לרפורמה:

49 איגנץ דייטש למשרד החוץ, 17.7.1856, HStA, KA Jer., K 2, fol.572-579.

50 I. Deutsch, *Denkschrift über die beabsichtigte Einführung europäisch-moderner Institutionen und Reformen unter den Juden in Palästina, Gerichtet von dem K.K. Österreichischen Consul zu Jerusalem*, Vienna 1856. דייטש שלח את התזכיר גם לרב שמשון רפאל הירש, עורך כתב העת האורתודוקסי 'ישרון', שמיהר לפרסמו בעיתונו; Jeschurun, 2 (1856), pp. 624, 646-653; וכן שלח אותו לפקוא"ם, שהפיצו אותו בקרב מכותביהם: הפקוא"ם לרב יעקב עטלינגר, ו' באב תרט"ז, פקוא"ם, ספר 13, עמ' 441-442.

51 גלבר, "לתולדות". על תכתובת זו ראו גם **ירושלימה**, עמ' 467-475.

52 הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, ירושלים, P83 D/53.

53 פיצאמאנו לברון פרוקש-אוסטן, 30.9.1856, HStA, AR, F53-4, fol.193-212. מרבית המכתב של פיצאמאנו (ללא חוות הדעת של ראשי הכוללים), פורסם בעברית אצל מ' אליאב, **בחסות ממלכת אוסטריה: מבחר תעודות מארכיון הקונסוליה האוסטרית בירושלים, 1849-1917**, ירושלים תשמ"ו, עמ' 104-106.

ידע כבודו! כי לא כהתוך כלי מתכות בתוך הכור ובתוך החרט או כהמוס דונג בהתחממו להעשות כרצון איש ואיש, אשר באחת יתהפך ויעשה כחפץ בעליה; ככה בפתע בתעוץ עין יושבתו ויופרעו ח"ו [חס ושלום] תורת ה' ומצותיו ומנהגי ישראל ויתהפכו אל החדשות - רעפארם - זאת לא תעלה על בינת איש. אך כמעשי אורג ורוקם אש' [אשר] יצרף וילוה חוט חוט אחת לאחת עדי יעשה לו בגד או שמלה חדשה וכטוה ושוור חוטים דקים וקלים עדי יתעבו והיו לחבל ועבותת עגלה; כן מהפך יסודי הדת ומנהגים ישנים לעשות לו חדשה בארץ, ינתק מוסרות האמונה אחת לאחת ומפריע עם ה' לאט לאט. מתחיל מענינים קטנים על נקלה עדי ישיג חפצו גם בגדולה שבגדולו' [שבגדולות] וכעולה בסולם משליבה התחתונה עד רום המעלות.⁵⁴

הרפורמה, אליבא דבארדקי, הנה תהליך הדרגתי, שראשיתו מצער ואחריתו מי ישורנו. ראשיתה בשינויים קטנים, תמימים למראה, וסופה חורבן היהדות המסורתית. כדי להבהיר את הכרסום האיטי, התמים במבט ראשון, של הכוחות הרפורמיים ביסודי הדת, הוא מציין את התרשמותם השלילית של הפרושים מיזומתו של פרנקל, כפי שביטא אותה בהקשרים שונים: ב'קול מבשר', באסיפת ראשי הכוללים, בתקנות המוסד ובחנוכתי:

לכן כבר מלתי אמורה להדרת כבודו! שעל כי הדברים אשר ראינו בספרו קול מבשר אשר יעד שמה לעקור רובי תורתנו הק' [הקדושה] וגם ביום הועד בפיו מילא לאמור כהנה וכהנה, וכן אחרי ראותינו סדר התקנות אשר יסד בזה עוד נוסף על הראשונות, שפטנו בצדק ומאשרים כולנו אשר הכל הוא נגד דת תוה"ק [תורתנו הקדושה] והיפוך מנהגי ישראל מראש עד סוף. וחלילה לנו לתת יד בדבר הזה; ולמען הראות לכבודו - החפץ לדעת שורש מה - שגם בעת הוסד הבית הזה כבר קשר בה חוט עבה מחוטי האריגה הנז' [הנוכח]. הן בעת חנוך הבית הזאת, לפני גדולי העיר, הכניס שמה מיני ספרים וציורים ותמונות חיות ועופות, וכדומה לאלפים - ומתלמוד וספרי יראים לא הכניס בה אף לוח אחת, ופרק אחת והלכה אחת; והדבר ידוע בכל תפוצות ישראל היוצאים בעקבות אבותינו הראשונים אשר ביום יתיסד בית ספר לילדי העברים, זה ראשית פרי תבואת קדושתה לקדשה בספרים קדושים תלמוד ויראת ה', ולחנך בני הנעורים בבית כזה בלמודי ה' ישרים, ולא בצורות ותמונות וטבעי' [וטבעים] חלק יעקב וישראלים.⁵⁵

54 גלבר, "לתולדות", עמ' רו-רו. את הנוסח ההדרתי על פי צילום כתב היד.

55 שם, עמ' רו.

בהדרשו לפער בין המגמות ההרסניות, לדעתו, של פרנקל, לבין המוסד המסורתי שהוקם בדיעבד, טען בארדקי, שרק המחאה האורתודוקסית הצילה את המצב: "ובאמת ידענו כי לולא צעקנו אז ועמדנו מנגד כי עתה כבר הי' [היה] הרעפארים עומד על תילה בכל תהלוכותיו".⁵⁶

בסיום המכתב, מפרספקטיבה של כחודשיים לאחר הכרות החרם, מעיד בארדקי על היקף ההחרמה:

באתנו בחובה להכריז ולפרסם ברבים בבתי מדרשינו וכנסיותינו להזהיר את העם לבלי יסורו אל החדשות אשר בא לחדש זה דא' [דוקטור] פראנקל ולא יצודו בחרמו, וגדרנו בעדינו מקטון ועד גדול להתרחק מהבית הזה אשר יסד - וחלק אין לנו עמו. בסודו אל תבוא נפשנו כי פרוע הוא במנהגי החדשות - רעפארם - כאשר פיהו ופעולתו והנהגתו ענה בו.⁵⁷

בתשובתו, המלווה בחותמת הכולל, מעיד אם כן בארדקי על התנגדות ממוסדת של כולל הפרושים ליזומות פרנקל, ומציין שהחרם הוכרז על ידי הקהל כולו, מקטון ועד גדול. יצוין שהדברים נאמרו על דעת ההנהגה הפרושית כולה, ואינם מבטאים רק את דעתו האישית. בעבר⁵⁸ עמדתו על כך, שהמכתב של בארדקי שפרסם גלבר הנו מכתב שני בסדרה של חילופי מכתבים בין הקונסול לבין כולל הפרושים. תעיד על כך פתיחתו: "על השנות מכתבו מיום תמול",⁵⁹ וכן הביטוי: "לכן כבר מלתי אמורה להדרת כבודו".⁶⁰ בנוסף לכך בארדקי איננו מתייחס בתשובתו לארבע השאלות הזהות של הקונסול, בניגוד למכתבי תשובה של ראשי כוללים אחרים.

בארכיון הקונסוליה האוסטרית, המצוי כיום בארכיון משרד החוץ בווינה, מצאתי את המכתב הראשון בסדרה.⁶¹ בניגוד למכתב השני, שהיה מפורט ודו-לשוני - בעברית ובגרמנית - כאן מדובר במכתב קצר, שנכתב בגרמנית משובשת. המכתב נכתב ב-10 בספטמבר, יום לפני המכתב השני של בארדקי. המכתב, שנכתב על ידי ועד קהילת הפרושים, בא

56 שם.

57 שם.

58 בן-גדליה, פולמוס למל, עמ' 122, הערה 56.

59 גלבר, "לתולדות", עמ' רו.

60 שם, עמ' רו.

61 כולל הפרושים לפיצאמאנו, 10.9.1856, HHSStA, KA Jer., K 2, fol.584. תודתי לגברת אמיליה וייל על הסיוע בפענוח המכתב ובתרגומו.

לענות, בהכנעה, על ארבע השאלות ששאל הקונסול אודות הרפורמה במוסד של מרת אליזה הרצל! [שהוקם על ידי ד"ר פרנקל. החתומים על המכתב מבהירים, שמדבריו של פרנקל ב'קול מבשר' ומהבתאוויותיו בעל פה הסיקו, בצורה חדה וברורה, שהוא נמנה עם כת הרפורמים ומחובר לרעיונותיה. בהתאם לכך הם מצאו עצמם מחויבים ביותר לדאוג לאומנותם ולמסורת אבותם בקרב הנוער. המכתב, המהווה מעין תמצית מוקדמת של המכתב השני, חתום בידי שלושה. בנוסף לבארדקי, מתנוססות עליו חתימותיהם של הרבנים זונדל וחתנו שמואל מסלאנט, וממנו עולה בבירור התנגדותו של האחרון לתיקונים בחינוך בזמן הפולמוס, בניגוד להשערותו של מורגנשטרן.

הנימוק הלא-מספק להתנגדות למוסד התמים-לכאורה עוררה את הקונסול לדרוש עוד באותו יום הבהרות נוספות מהכולל, וההבהרות נשלחו ביום המחרת על ידי בארדקי, במכתב שפורסם על ידי גלבר. לדוח המסודר שחיבר הקונסול, אליו צירף את התשובות של מנהיגי הכוללים, הוא ראה לנכון לצרף רק את התשובה המפורטת, השנייה, והיא שנשלחה למשרד החוץ בווינה, שבין תיקיו מצאה גלבר, כנראה בעת מחקריו בארכיון הממלכתי בווינה בשנות העשרים. התשובה הראשונית נשארה בתיקי הקונסוליה הירושלמית, שהגיעו לארכיון הממלכתי בווינה רק ב-1939.⁶²

הביקורת האנטי-רפורמית של דייטש כנגד תיקונים בפולחן התפילה, שיסודה במאבקי כנגד הנהגת הקהילה בווינה,⁶³ הטתה את הפולמוס משאלות של 'השכלה' ו'תיקונים בחינוך' לשאלת ה'רפורמה', שבדומה לזירה המזרח-אירופית, לא היוותה בירושלים גורם משמעותי בעיצוב התגובה האורתודוקסית. עם זאת מכתבי המתנגדים ניכר שהם לא הבחינו בין האיזמים השונים על מסורת ישראל סבא. כתב החרם תוקף תיקונים בחינוך ("ללמדם לשון וספר, לימודית ונימוסית"), לצד התנגדות למגמות רפורמיות/נאולוגיות בפולחן התפילה ("וכאשר פשתה המספחת הזאת בחו"ל רבו המתפרצות מאדון כל חי ובוגי להם במות בעל [ובגרסת החרם ב'קול נהי מציון', ובעקבות זאת ב'מעשה אבות': (קארשול)]").⁶⁴ ה'אגרת הכוללת' ודוברים שונים המובאים בספרו של פרנקל,⁶⁵ בהם בארדקי, מבליטים את ההתנגדות להיבטים שונים של תיקונים בחינוך, וכך גם עולה מאיגרות שנשלחו אל

62 אליאב, בחסות ממלכת אוסטריה, עמ' 44.

63 על כך ראו: N. M. Gelber, "Ignaz Deutsch", in idem., *Aus zwei Jahrhunderten: Beiträge zur Neueren Geschichte der Juden*, Vienna and Leipzig 1924, pp. 145-177.

64 ירושלימה, עמ' 249; קול נהי מציון, עמ' ג; מעשה אבות, עמ' מה.

65 ירושלימה, עמ' 165, 201-202, 205-206, 253.

הפקוא"ם, כפי שהדבר עולה מיומניהם.⁶⁶ לעומת זאת רק אחד הפשקווילים שנתלו בעיר כנגד המוסד עוסק בתיקונים בחינוך, כשהשאר תוקפים את הספרדים, את פרנקל ואת הקונסול האוסטרי מבלי להתלות בנימוק אידיאולוגי כל שהוא.⁶⁷ דומה שהביטוי הממצה ביותר להתנגדות הפרושת מצוי כבר במפגשו הראשון של פרנקל עם התנגדות למפעלו בדמות אותו פרושי בכותל, שהטיח בו: "הנך בא להחל חדשות".⁶⁸

הכול דבש - סיכום

כפי שראינו, העמדה הפרושת המסורתית שללה תיקונים בחינוך ברוח ההשכלה. עם זאת שלילה זו לא לוותה בהחרמת המתקן, מתוך רצון למצות את היתרונות החומריים שנלוו לשליחותו. זו הייתה גם עמדת הפרושים בראשית הפולמוס על בית הספר למל, במסגרתה חתר בארדקי לשיתוף פעולה כלכלי עם פרנקל. לעומת דעה זו אנו מכירים דעת מיעוט שדגלה בהחרמה כוללת של בעלי התיקונים, בחינת "לא מדובשך ולא מעוקצך". קול זה הושמע כבר בראשית הפרשה, אך הוגדר בפי כל כדעת מיעוט. כיצד הפכה, אם כן, דעת המיעוט לקו המרכזי בכולל?

לכאורה, שני הסברים לדבר. מחד גיסא - האיום שהציב פרנקל על אופיו של היישוב היה מפורש יותר מקודמיו. טרם בואו הוא שלח לירושלים את הקונטרס 'קול מבשר', בו פירט את משנתו החינוכית, שהיוותה אנטיזה בוטה למסגרות החינוך הקיימות. גם התנהלותו בירושלים ביטאה חוסר פרגמטיות, שלא אפיינה יזמים פילנתרופיים קודמים.⁶⁹ מאידך גיסא - חלפן הכספים הווינאי איגנץ דייטש, מתנגדו של פרנקל ומווינה והאחראי על איסוף הכספים באימפריה למען הפרושים, דאג להבעיר את הבעירה בקרבם עוד טרם בואו של פרנקל לירושלים.⁷⁰

עם זאת בחינה מעמיקה אינה תומכת בנימוקים אלו. ראשית, הפרושים כבר נתקלו ביוזמות קיצוניות ומקיפות יותר בעבר, דוגמת יוזמותיו של לודוויג פיליפסון,⁷¹ שלא

66 על כך ראו: בן-גדליה, פולמוס למל, פרק שלישי.

67 ירושלימה, עמ' 208-210.

68 שם, עמ' 165.

69 ראו תגובתו לדברי בארדקי באסיפת ראשי הכוללים, ירושלימה, עמ' 202; וביקורתו על הניסיונות של אלברט כהן ומשה מונטיפיורי, בניגוד אליו, לרצות את המקומיים ולשחד אותם, שם, עמ' 224.

70 שם, עמ' 12-13; 170-171.

71 מרדכי אליאב, אהבת ציון ואנשי הו"ד, תל אביב תשל"א, עמ' 144-211.

נתקלו בהחרמה גורפת. שנית, כפי שראינו, אזהרות דייטש לא הניאו את נאמנו בירושלים, בארדקי, לנהל משא ומתן עם פרנקל. שלישית, עמדתו של פרנקל לא הייתה באמת כה נוקשה, כפי שהוכיחו הספרדים במשא ומתן עמו. המוסד שהוקם לבסוף היה תלמוד תורה ספרדי מסורתי במעטפת מודרנית, ובשום פנים ואופן לא המוסד החדשני שתכנן פרנקל.⁷² היבט רביעי הוא עיתוי ההחרמה. אם הבעיה היא יוזמותיו של פרנקל, מדוע לא הוטל החרם מיד לאחר ההחלטה על הקמת המוסד באסיפה של ראשי כל הכוללים? מדוע חיכו הפרושים כשבועיים עד שהטילו את החרם על המוסד?

לדעתי, עיתוי החרם רומז לסיבה להטלתו, ומסביר את התפנית בעמדה הפרושית. החרם לא הוטל מיד לאחר האסיפה ב-כ"ח באייר תרט"ז,⁷³ אלא ב-ט' בסיוון.⁷⁴ למחרת חתימת ההסכם של פרנקל עם הספרדים.⁷⁵ התוצאה המהפכנית האמיתית של אסיפת ראשי כל הכוללים עם פרנקל לא הייתה, אם כן, הקמת מוסד מודרני בירושלים, אלא שינוי קהל היעד של אותו מוסד. פרנקל נשלח לירושלים כדי להקים מוסד לילדי הגת'ניים ובני החסות האוסטרים בעיר, חלק ניכר מהם פרושים.⁷⁶ במשא ומתן שניהל עמו בארדקי, הוא הניח כמובן מאליו שהכספים של פרנקל מיועדים לכולל שלו, כשם שכספי החלוקה שנאספו ברחבי האימפריה ההבסבורגית הופנו בעיקר לפרושים.⁷⁷ התנגדות הפרושים למוסד במתכונתו המקורית הובילה, במפתיע, לאימוץ המוסד בידי הספרדים.

בסכמו את האסיפה, תאר פרנקל את ההפתעה שהוליד המהפך "על לב הנאספים":

ההחלטה שהתקבלה באסיפה הייתה גם ניצחון הספרדים על האשכנזים, הנוגשים בהם ללא הרף. שני המחנות נמלאו השתוממות; הספרדים על עצמם, בהיודעם פתאום לעובדת היותם

72 בן-גדליה, פולמוס למל, עמ' 53-59, 155.

73 ירושלימה, עמ' 172; זאקס, עמ' 331.

74 התיארוך על פי נוסח החרם בקול נהי מציון, ובעקבותיו במעשה אבות. ההעתק המצוי בארכיון הקונסוליה האוסטרית (ובעקבותיו, ככל הנראה, נוסח החרם בירושלימה) מצוין: "בירח סיון", מבלי ציון היום בחודש. פרנקל מצוין בירושלימה, עמ' 247, תאריך מאוחר יותר: "ב' בסיון (15 ביוני)", אך הוא כנראה שגוי, היות שאינו תואם לימות השבוע המצוינים בתיאורו שלו, לפיו הוכרז החרם ביום חמישי בשבוע. כך גם עולה ממכתב הקונסול אל ראשי הכוללים האשכנזים, המובא אצל זאקס, עמ' 333-334, הנושא את התאריך 12 ביוני (ט' בסיון). מקור הטעות, ככל הנראה, במכתב מאוחר יותר ששלח הקונסול, ב-15 ביוני, המובא בתזכיר של דייטש, עמ' 8.

75 ירושלימה, עמ' 216; חיים מיכל מיכלין, "שטר ההתקשרות שנעשה בין חו"ר הספרדים בעה"ק ירושלם ת"ו ובין החכם ד"ר ל.א. פרנקל מווינה בדבר יסוד בית הספר להאציל לבית למל (בשנת תרט"ז)", לוח ארץ ישראל, יא (לשנת תרט"ז), ירושלים תרט"ה, עמ' 150.

76 אליאב, בחסות ממלכת אוסטריה, עמ' 67-68, 71-77, 80-82, 90-91.

77 נ"מ גלבר, "צחק דייטש, גבאי של יהודי אוסטריה בארץ-ישראל", ירושלים, ה (תשט"ו), עמ' שז-שיח; ירושלימה, עמ' 176.

רוב, ובהשתחררם מן הלחץ המוסרי שסבלו זה זמן רב מידי זרים, 'סבליים', במולדתם שלהם. האשכנזים, לעומת זאת, השתאו מהתעוזה שגילו אחיהם לאמונה, העצלים והאוריינטליים.⁷⁸

בחפשו אחר סיבה למאבק הפרושים ביוזמתו, תלה פרנקל את ההתנגדות בזעזוע שפקד אותם בעקבות שינוי קהל היעד של המוסד:

המה, ועל פני כלם הפרושים, לא יכלו שאתו, להיות נחלשים ונכנעים מול הספרדים, המנצחים אותמו במפעלם הפעם פתאם בעצמת ידם; ועל כן החלו עתה ללחום במסתרים ולחפור במחתרת מול המועצה הנחרצת באסיפת קהל ועדה. אף כי אין שפק, כי אחדים מאלה לא הלכו רק לתומם, לקנאות מול מוסדה, הנועדת להפיק אמונה ברה וצדקה והשכלת רוח ולבב, בכל זאת נכון ונאות הנהו, לשית עין בקרת גם על הסבות הנזכרות, אשר כגלגל בתוך האופן את מעשיהם הניעו, למען ידע ויבין הקורא בעלים הבאים את כל המסות הפחוות והנבלה, אשר נעשו ביגיעת ריק ובהלה, רק למען הפריע, השבת והשטין מוסדת בית תלמוד וחנוך. ועוד סבות אחרות תגלינה לעין רואה, אשר אין חלק למו בהוכחת האמונה ולא נחלה בקדושת הדת.⁷⁹

אין ספק שאצל פרנקל הלעומתי ה'אהבה' מקלקלת את השורה.⁸⁰ עם זאת אין להתעלם מפרשנותו תוך הוספת סייגים נחוצים: ראשית, ההתנגדות הפרושית לגופם של תיקונים הייתה בתוקף עוד לפני המחטף הספרדי באסיפה. כמו כן, מיד אחרי האסיפה, ניסה בארדקי לשקם את הקשרים עם פרנקל ולהשיב את הגלגל אחור, ורק חתימת החווה עם הספרדים העמידה אותו בפני עובדה מוגמרת. ומעבר לכך יש לבחון את פרשנותו בהקשר רחב יותר: המשמעות של חתימת 'שטר ההתקשרות' בין פרנקל לספרדים חורגת מהפניית הקרן הספציפית של הרץ-למל מהאשכנזים אל הספרדים. מדובר בניסיון לשבירת המגמה החדשה של דומיננטיות אשכנזית בכל הנוגע לכספים המגיעים מאירופה, ובעקיפין, גם בכל הנוגע לקשר הכה-חשוב עם הקונסוליות האירופאיות.⁸¹

78 תרגום שלי, יב"ג, עפ"י 82, p. 2, *Nach Jerusalem*; (ירושלימה, עמ' 203).

79 ירושלימה, עמ' 204.

80 להטיה נוספת, הנובעת מהפרספקטיבה האוריינטליסטית דרכה הוא בחן את המאורעות, ראו: בן-גדליה, פולמוס למל, עמ' 150-156.

81 על כך ראו: י' ברטל, "בירורים בשולי תזכיר כולל-הספרדים בירושלים משנת תרט"ז", ציון, מג (תשל"ח), עמ' 97-118 (התפרסם גם אצל הנ"ל, גלות בארץ: יישוב ארץ-ישראל בטרם ציונות, ירושלים תשנ"ה, עמ' 161-162, 187-208); בן-גדליה, פולמוס למל, עמ' 161-162.

עולה מכך שגם קו השבר האידיאולוגי שבין ספרדים לאשכנזים בירושלים - יסודו במאבק פוליטי-כלכלי. החרם לא הוטל לאחר שהושמעו העמדות המתקנות של פרנקל, אלא לאחר שהוא מצא לו פרטנרים חלופיים, בדמות כולל הספרדים שאליהם יתועלו מעתה ההקצבות השנתיות. משנחתם ההסכם של פרנקל עם הספרדים, נסתם הגולל גם על היכולת ליהנות מהכסף שהוקצה למוסד. המחטף הספרדי הוביל אמנם להקניית עוקץ התיקונים, אך בה בשעה הוא גם המר את מתיקות הדבש. כך, הפכה האופציה הדחוייה של "לא מדובשך ולא מעוקצך" לברירת המחדל, ודעת המיעוט המחרימה הפכה לקו מרכזי בכולל הפרושים.